

MITUL LUI TRAIAN CA ÎNTEMEIETOR DE ȚARĂ ȘI NEAM ÎN CONȘTIINȚA DE SINE A ROMÂNILOR DIN ZONA TURDEI

O veritabilă adulație pentru vestigiile romane, implicit un cult pentru postura împăratului Traian, de cuceritor al vechii Dacii și de întemeietor al celei noi, patria originară a românilor, transpare din registrele parohiale ale bisericilor greco-catolice românești din Copăceni și Săndulești, datând amândouă, desigur nu întâmplător, din *prefaza* și *postfaza*, imediat următoare instituirii dualismului austro-ungar, respectiv din anii 1864-1868.

Localitatea Copăceni (jud. Cluj) este veche, prima ei atestare documentară datând din 1176, conform relatărilor lui Orbán Balázs¹, deși Coriolan Suciu² și Léstyán Ferenc³ o consideră doar din 1288.

În 1176 satul apărea sub denumirea *Koppán*, în contextul unei diplome care-i delimita hotarele, prin raportare cu cele ale Sânnicolaului (*Szent Miklos*), localitate inclusă ulterior în orașul Turda, și cele ale Sănduleștiului apropiat⁴.

Pe la 1288 el se afla în proprietatea banului Mikud, așa cum reieșea dintr-o diplomă prin intermediul căreia se dăruia satul Sânnicolau bisericii catedrale *Sfântul Mihail* din Alba Iulia⁵.

Ulterior, în 1336, era donată o proprietate din Copăceni aceleiași biserici albaiuliene⁶. Pe la sfârșitul secolului al XIV-lea, în 1391, apărea documentar familia *Koppán*, prin reprezentanții săi Andrei și Gheorghe⁷.

Ea s-a menținut de-a lungul anilor, pe la 1453 fiind cunoscut Ladislau Koppán, în 1501 Petru Koppán și în 1554 Gheorghe Koppán⁸, cu al cărui deces s-a stins și familia.

În 1476 era menționat un *Laurencius, presbiter alias plebanus de Koppand*⁹, care poate fi plasat, teoretic, mai degrabă la Copăceni decât în altă parte (de exemplu la Copand, jud. Alba).

¹ Orbán 1889, p. 435.

² Suciu 1976, p. 164.

³ Léstyán 2000, p. 496.

⁴ Orbán 1889, p. 435.

⁵ Orbán 1889, p. 435. Vezi totodată Suciu 1976, p. 164, Léstyán 2000, p. 496.

⁶ Orbán 1889, p. 435.

⁷ Orbán 1889, p. 435.

⁸ Orbán 1889, p. 435, nota 4.

⁹ Entz 1996, p. 356.

În 1548 primeau Copăceniul Andrei Vitéz cu soția sa Agneta Alkay, care descindea din familia *Koppándi*, fiind fiica lui Gherghel (*Gergely*) *Koppándi*¹⁰. Familia Vitéz a deținut mult timp Copăceniul¹¹.

Din 1733, odată cu stingerea ramurii bărbătești a familiei Vitéz, Copăceniul a intrat în proprietatea fiscolei¹², dar în 1743 el i-a revenit văduvei lui Gheorghe Vitéz, Susana Korda, și fiicei sale¹³. Pe urmă a fost al familiei Bánffy, pentru ca în 1889 să se afle în proprietatea grofului Karolyi¹⁴.

Membrii familiei Vitéz au deținut la Copăceni un castel impunător, cu bastioane și șanțuri care se puteau umple cu apă, dar el a fost distrus ulterior¹⁵.

La începutul secolului al XIX-lea castelul avea acoperiș și era locuibil. Din materialele sale s-a construit în apropiere o locuință cu etaj, considerată a fi nouă în 1889¹⁶, când Orbán Balázs își redacta binecunoscuta sa monografie dedicată Turdei și împrejurimilor sale.

Se mai păstrau, la data respectivă, pivnițele vechi ale castelului și unul dintre bastioane, care prin anii '60 ai secolului al XIX-lea fusese folosit ca magazie¹⁷.

Un alt monument însemnat de la Copăceni a fost biserica ungurească¹⁸, cum o descria Orbán Balázs. Ea fusese ridicată pe înaltul platou aflat la vest de biserica românească.

Ultimii pereți ai monumentului s-au demolat pe la 1869, când a fost spartă și cripta, materialul de construcții rezultat fiind dus la curtea nobiliară Bánffy și folosit ulterior la diverse construcții¹⁹.

Multe dintre pietrele frumos sculptate ale bisericii au fost cărate prin sat și folosite ca bănci în fața porților²⁰.

În 1889 Orbán Balázs considera Copăceniul „*un sătuc neînsemnat românesc*”²¹, deși pe vremuri fusese „*o comună maghiară înfloritoare*”²², cu o biserică deosebită²³.

Biserica de lemn românească din Copăceni, astăzi dispărută și ea, a fost cercetată în august 1930 de către Atanasie Popa, iar observațiile sale au alcătuit

¹⁰ Orbán 1889, p. 435.

¹¹ Orbán 1889, p. 435.

¹² Orbán 1889, p. 435.

¹³ Orbán 1889, p. 435.

¹⁴ Orbán 1889, p. 435.

¹⁵ Orbán 1889, p. 435.

¹⁶ Orbán 1889, p. 435.

¹⁷ Orbán 1889, p. 435.

¹⁸ Orbán 1889, p. 435.

¹⁹ Orbán 1889, p. 435.

²⁰ Orbán 1889, p. 435.

²¹ Orbán 1889, p. 435.

²² Orbán 1889, p. 435.

²³ Orbán 1889, p. 435.

materia unui studiu, amplu și detaliat, devenit extrem de prețios, mai ales după dezafectarea monumentului²⁴.

Deși a examinat cu mare atenție vechea biserică din Copăceni, Atanasie Popa n-a consemnat, în privința vestigiilor antice sau medievale încorporate în lăcașul de cult menționat, decât faptul că sub talpa de stejar a bisericii se afla *“fundamentul de piatră cioplită scoasă din ruinele unui canal de pe vremea Romanilor, iar în fața ușii o lespede de piatră adusă de la mănăstirea din deal”*²⁵, probabil, credem noi, din ruinele fostei biserici ungurești.

Referitor la aceste detalii, consemnate în fugă, autorul amintit mai adăuga următoarele observații: *“Oamenii și acum scot piatră - atât din canal cât și din mănăstire. Pe pietre n-am observat nici un semn sau inscripție, numai la lespede de piatră este o gaură pătrată, unde va fi fost mânerul pentru a putea fi ridicată la nevoie. Piatra este din calcar, de culoare gălbuie și albă”*²⁶.

Ca atare, remarcăm faptul că fundația (de suprafață sau de adâncime!) a bisericii de lemn din Copăceni fusese construită din blocuri de piatră romane și, în acest caz, este evident că așezarea lor în fundație data din anul sau sensibil dinaintea anului înălțării monumentului în cauză sau, cu probabilitate, ca o supoziție care se impune a fi formulată, ea putuse aparține unei biserici de lemn mai vechi, amplasată în același loc, anterioară deci celei examinate de Atanasie Popa în 1930 !

Conform unei inscripții parietale din interiorul pronaosului, Atanasie Popa accepta faptul că biserica de lemn din Copăceni data din 13 aprilie 1738²⁷, când se încheiase construcția, același autor specificând și detaliul că edificiul fusese mai mare la început, fiind micșorat în 1884, din inițiativa vechiului preot, care mai trăia și în 1930²⁸.

Cele mai recente referiri bibliografice la monumentul românesc dispărut din Copăceni i se datorează lui Marius Porumb²⁹, care acceptă, de asemenea, că biserica de lemn *Sfinții Arhangheli* fusese *“un prețios monument istoric”*³⁰, înălțată fiind *“la începutul secolului al XVIII-lea”*³¹.

Și din analiza minuțioasă a pieselor de inventar ale monumentului, întreprinsă de către Atanasie Popa, reiese colateral observația că, dacă vechea biserică de lemn din Copăceni, dezafectată după 1930, nu putea fi datată anterior anilor 1738-1739, *totuși nu este exclus, sub aspect teoretic, să fi existat în localitatea respectivă un alt lăcaș de cult românesc mai vechi, de vreme ce în*

²⁴ Popa 1932, p. 163-185.

²⁵ Popa 1932, p. 163-164.

²⁶ Popa 1932, p. 164.

²⁷ Popa 1932, p. 165.

²⁸ Popa 1932, p. 164.

²⁹ Porumb 1998, p. 88-89.

³⁰ Porumb 1998, p. 88.

³¹ Porumb 1998, p. 88.

dotația sa autorul menționat găsea un potir cu inscripția: “*Ez a koppani ola (sic!) Ecclesiae 1722*”³², text comentat imediat, în continuare, astfel: “*Cum la 1722 biserica nu a fost încă zidită se crede că a fost dăruit mănăstirii care a existat în apropiere și de acolo ar fi fost adus aici*”³³, ceea ce nu prea poate fi acceptat ușor, la o reanalizare atentă!

În plus, câteva dintre cărțile vechi reperate de către Atanasie Popa la Copăceni, inclusiv un manuscris slavon, au putut fi achiziționate pentru biserică înainte de 1738-1739, acesta putând fi cazul *Chiriadromionului* de București din 1732³⁴, *Triodului mic* din 1724 (de fapt *Triodul săptămânii mari*, București, 1720³⁵), *Octoihului* de București din 1709³⁶ sau *Octoihului* de Târgoviște, din 1712³⁷.

Informații interesante, nevalorificate bibliografic până la ora actuală, referitoare la vechea biserică de lemn din Copăceni, existentă acolo între anii 1738/1739-1930, relevă rațiunile bisericii respective din anii 1866 și 1868, păstrate la Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba³⁸.

În cuprinsul inventarelor menționate figurează următoarele informații despre lăcașul de cult românesc din Copăceni: “*Biserica <era de> lemn, edificata în 1739, pavimentata unde stau bărbații cu tegule scóse dein canalulu lui Traianu, care ducea apa în Cetate dein Valea Copand*”³⁹.

Deci, în plus, pe lângă pietrele romane din fundația bisericii, semnalate de către Atanasie Popa, în același lăcaș bisericesc exista, în naos, pavimentul din tegule romane.

De asemenea este de semnalat și faptul că detaliul respectiv era consemnat în inventarele din 1866 și 1868, cu o veritabilă mândrie pentru trecutul istoric românesc, tegulele romane respective fiind considerate valori însemnate ale lăcașului bisericesc avut în vedere, poate chiar ca vestigii primitiv creștine (!), consemnarea existenței lor fiind socotită absolut necesară în registrul inventar amintit.

Desigur, stabilirea momentului când biserica în cauză a fost pavată cu tegule romane este dificilă.

În cazul lăcașului de cult din Copăceni trebuie să admitem că vechimea monumentului nu poate fi coborâtă în timp dincolo de anul 1738-1739 decât foarte greu, și anume în sensul că dacă biserica s-ar fi reconstruit în 1738-1739, pe locul uneia anterioare, ceea ce nu pare a fi într-un tot de neacceptat și *atunci*

³² Popa 1932, p. 169.

³³ Popa 1932, p. 169.

³⁴ Popa 1932, p. 184.

³⁵ Popa 1932, p. 184.

³⁶ Popa 1932, p. 184.

³⁷ Popa 1932, p. 184.

³⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

³⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

s-ar fi putut ca fundația din pietre romane, împreună cu talpa de stejar a bisericii, inclusiv cu pavimentul din tegule romane, să fi fost o reminiscență a lăcașului de cult existent înainte de 1738-1739.

Dar, cu aceste considerații, ne mișcăm în sfera posibilităților și nu în cea a certitudinilor.

Deci, numai în acest caz, ipotetic, pavimentarea bisericii ar fi putut fi mai veche de 1738-1739, pentru că la Copăceni este clar faptul că pereții lăcașului, bolțile, acoperișul și pictura datau, principial sau faptic, în ciuda micșorării lăcașului în 1884 și a refacerilor ulterioare inerente, din anii menționați anterior.

În același timp, se conturează și o altă ipoteză, respectiv cea a pavării naosului cu tegule după 1738-1739, în secolul al XVIII-lea, respectiv chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea, înainte însă de 1810, când Moise Nicoară, aflat în trecere prin Copăceni, găsea și menționa pavimentul din țigle romane al bisericii respective⁴⁰.

Unul dintre preoții autori prezumtivi ai actului introducerii tegulelor romane în biserica din Copăceni a putut fi acel "popa Petru"⁴¹, personalitate de seamă a bisericii greco-catolice românești transilvane, care l-a însoțit pe protopopul Turdei, Teodor Meheși, în 1782 la sinodul electoral din acel an și care a fost ajutat în exercitarea funcției preoțești de fiul său *Terențiu*⁴² (ce nume curat roman, ales deliberat, după un model livresc!), succesor posibil al său în parohia dată.

Apoi, dat fiind faptul că în 1867-1868 preot paroh al Copăceniilor era Alexandru P. Ramonțianu⁴³, care, conform *Șematismului* din 1900, a păstorit acolo între anii 1867-1875⁴⁴, precum și faptul că înaintea sa au mai funcționat și alți parohi ai locului din aceeași familie Ramonțianu, sau Ramonțiai (Romonțiai), adică pe la 1800-1810 Ioan Ramonțiai⁴⁵, iar prin 1810-1829 Leonte Ramonțiai⁴⁶, *putem să legăm conservarea tegulelor romane în pavimentul bisericii din localitate de păstoriarea preoților din familia menționată.*

Adică, date fiind antecedentele cultural-profesionale, anume admirația pentru înaintașii noștri, romanii, pe care au nutrit-o, fără dubii, membrii familiei Romonțan, n-ar fi deci exclus ca tegulele respective să fi fost păstrate cu sfințenie în biserică din îndemnul tuturor preoților menționați, începând chiar cu acel popa Petru, prezumtiv autor al introducerii lor în biserica din Copăceni și totodată posibil membru al aceleiași familii Ramonțiai (!) de la sfârșitul

⁴⁰ Bărbulescu 1980, p. 285, și Bodea 1943, p. 145-153 (Anexa XI).

⁴¹ Șematismul 1900, p. 585.

⁴² Șematismul 1900, p. 585.

⁴³ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

⁴⁴ Șematismul 1900, p. 585.

⁴⁵ Șematismul 1900, p. 585.

⁴⁶ Șematismul 1900, p. 585.

secolului al XVIII-lea și continuând cu Ioan Ramonțiai, activ acolo pe la începutul secolului al XIX-lea.

Desigur, în acest context nu este inutilă trecerea în revistă a vestigiilor romane de la Copăcenii. Încă din 1889 Orbán Balázs, descriind împrejurimile localității, insista asupra unui pârâiaș care curgea dinspre apus, numit în limba maghiară *pârâul cișmelei de piatră (Kócsorgópatak)*, care se vărsa în Valea Copăcenilor.

Despre acest pârâu autorul menționat afirma că izvora de deasupra localității respective, *dintr-o stâncă așezată pe așa-zisul “drum al moșilor”⁴⁷, pentru ca de acolo, printr-o albie de piatră, cu cascade, să năvălească în jos*⁴⁸.

El trecea printre stânci, “care dădeau impresia de zidărie”⁴⁹, creându-se tabloul deosebit al unor chei miniaturale⁵⁰.

Pe vremuri, scria Orbán Balázs, pârâul curgea în altă direcție, dar apa acestuia a fost captată de către romani, prin apeducte, “*făurite cu multă trudă*”⁵¹, pentru a fi dusă în castrul de la Potaissa⁵². Acest apeduct trecea prin pădure (loc numit cu toponim românesc “*După pădure*”), pe coasta unui deal, și ajungea la Turda pe la jumătatea dealului numit, în maghiară, “*Coasta morii*”, prin via “*Jeges*”, până la “*Cetatea fetelor*”, și de acolo la așezarea romană, așezată sub ea⁵³.

Traseul respectiv a fost identificat de către Orbán Balázs, el fiindu-i perfect vizibil. Făcând săpături din loc în loc, autorul menționat a găsit, la adâncime mică, un strat gros izolator din piatră, “aproape nedemolabil”⁵⁴, precum și țevile din ceramică, fixate una în alta, prin care se scurgea apa.

Același autor arăta că, odată cu degradarea apeductului roman, pârâul a revenit în albia originală, dar conducerea orașului Turda, cu cheltuieli nu prea mari, l-ar fi putut îndrepta în direcția din epoca romană⁵⁵: “ar trebui numaidecât corectat, ici-colo completat și și-ar îndeplini iarăși misiunea de acum 17 secole”⁵⁶.

Romanii au captat nu numai apa *cișmelei de piatră*, ci aveau și un apeduct secundar, care trecea chiar prin satul Copăcenii, spre Potaissa⁵⁷.

⁴⁷ Șematismul 1900, p. 585.

⁴⁸ Șematismul 1900, p. 585.

⁴⁹ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁰ Șematismul 1900, p. 585.

⁵¹ Șematismul 1900, p. 585.

⁵² Șematismul 1900, p. 585.

⁵³ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁴ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁵ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁶ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁷ Șematismul 1900, p. 585.

Toate semnele - scria Orbán Balázs - indicau faptul că, pe lângă apeductul de la *cișmeaua de piatră*, care era amplasat la altitudine și alimenta “tabăra de pe vârful dealului”⁵⁸, precum și fântânile din castru, probabil și băile comandantului din cetate și băile soldățești, din apropierea cetății⁵⁹, a mai existat și cel de-al doilea apeduct, realizat la cotă mai joasă, care ducea apa din Copăceni la colonia amplasată “mai jos”⁶⁰ și la termele publice, existente desigur acolo⁶¹.

Acest apeduct de jos își avea traseul prin satul Copăceni, așa cum reieșea și din relatările lui Atanasie Popa și, pe valea cu același nume, ajungea la Turda.

Orbán Balázs mai amintea și faptul că Torma Károlyi a descoperit pe teritoriul satului, în mai multe locuri, canalul apeductului, “zidit din cărămizi cu plinte și acoperit cu cărămizi mari late”⁶², material ceramic care a fost folosit, se poate admite, și pentru pavarea naosului bisericii românești din Copăceni și a celei din Săndulești.

Conform considerațiilor aceluiași autor, în zona Potaissei a mai existat și un al treilea apeduct, care ducea apa izvorului situat pe platoul din fața Cheilor Turzii, între vârful “Cetății fetelor” și pâraul Hășdate, până la “acropolă”⁶³ și de acolo la colonie, care apeduct avea o pantă mare, pentru a pune în funcțiune fântânile arteziene, atât de obișnuite la romani⁶⁴. Urmele acestui al treilea apeduct roman au fost descoperite de Orbán Balázs mai jos de “Cetatea fetelor” (“*Leányvár*”), și el era construit după modelul apeductului de jos, identificat la Copăceni, adică din cărămizi mari cu plinte și țigle așezate pe plintele cărămizilor astfel încât să rămână suficient loc pentru scurgerea apei⁶⁵.

Tot în legătură cu Copăcenii din epoca romană, Orbán Balázs credea că “*poate aici în locul acesta frumos, cu apă multă și umbros, au fost așezate casele de odihnă ale locuitorilor mai bogați ai coloniei, deoarece cărămida romană și alte vestigii sunt aici dese*”⁶⁶.

Despre cercetările actuale efectuate pentru reperarea apeductelor romane de la Potaisa a relatat mai recent, în 1994, Mihai Bărbulescu⁶⁷.

Dar să facem o incursiune istorică și în trecutul Sănduleștiului.

Ca și Copăcenii, Sănduleștiul este și el una dintre cele mai vechi așezări transilvane, Orbán Balázs coborându-i prima atestare documentară tot la 1176⁶⁸, cum s-a mai specificat anterior, iar Coriolan Suci în 1288⁶⁹.

⁵⁸ Șematismul 1900, p. 585.

⁵⁹ Șematismul 1900, p. 585.

⁶⁰ Șematismul 1900, p. 585.

⁶¹ Șematismul 1900, p. 585.

⁶² Șematismul 1900, p. 585.

⁶³ Șematismul 1900, p. 585.

⁶⁴ Șematismul 1900, p. 585.

⁶⁵ Șematismul 1900, p. 585.

⁶⁶ Șematismul 1900, p. 585.

⁶⁷ Bărbulescu 1994, p. 68.

Este interesant faptul că Székely Sándor îi cobora originile până în epoca daco-romană, identificându-l cu așezarea *Singidava*⁷⁰, ceea ce Orbán Balázs nu accepta programatic, invocând argumentul că nu se găsiseră inscripții antice care să confirme o atare ipoteză. Totuși, în legătură cu toponimul respectiv, ultimul autor invocat nu uita să reamintească faptul că unii confrăți considerau că el deriva de la toponimul indian *Zind*, fiind adus în Transilvania de către strămoșii maghiarilor, ceea ce constituia desigur o altă tranșare de opinie destul de tendențioasă a lui Orbán Balázs, care nu avea, nici ea, vreun suport documentar!

Ca și la Copăceni, vestigiile antice erau numeroase și la Săndulești.

Impresionante erau desigur în zonă urmele drumului roman, elogiate și de Moise Nicoară în 1810, cum se va observa în secvențele următoare ale studiului.

Drumul roman traversa în apropierea Sănduleștiului valea cu același nume, loc în care se mai puteau vedea încă, pe vremea lui Orbán Balázs, urmele vechiului pod, tot din timpul romanilor⁷¹.

În vecinătatea Sănduleștiului se exploataseră în vechime ghipsul, alabastru, lutul pentru o ceramică de foarte bună calitate (care la sfârșitul secolului al XIX-lea constituia materie primă pentru fabrica de la Batiz!), varul de bună calitate folosit la fabricarea mortarelor hidraulice și mai ales piatra de construcții, ceea ce-l determina pe același autor mult invocat anterior să afirme următoarele: *“Dar aceste locuri n-au fost lăsate totdeauna în paragină, pentru că ochii cercetători ai romanilor au ajuns și aici ... În multe locuri sunt urme ale mineritului alabastrului ... se găsesc multe bucăți de țigle romane, cărămizi, bucăți de vase, precum și urme vagi de construcții ... ceea ce ne arată că aici era o așezare a cărămidarilor, olarilor și cioplitorilor în piatră”*⁷².

Insistând asupra exploatării pietrei de construcții, în zona Sănduleștilor, Orbán Balázs dădea informații interesante, bazate pe propriile observații, efectuate pe teren: *”... s-au găsit urmele minelor de piatră”*, pe locul numit la vremea respectivă *“Pietrele tăiate”*, în limba maghiară, exploatarea materialului de construcții făcându-se în zonă în două moduri, fie prin tăierea orizontală a unor straturi de gresie, la suprafață, fie prin *“mine”* săpate în adâncime, pereții exploatărilor respective fiind tăiați vertical⁷³.

Natura identică a pietrelor de construcții descoperite în castrul de la Potaissa, ca și cele ale ruinelor construcțiilor vechiului oraș roman, confirmă tradiția locală cum că o bună parte a materialului de construcții necesar

⁶⁸ Orbán 1889, p. 435.

⁶⁹ Suci 1976, vol. II, p. 126.

⁷⁰ Orbán 1889, p. 397.

⁷¹ Orbán 1889, p.45.

⁷² Orbán 1889, p. 399-400.

⁷³ Orbán 1889, p. 400.

romanilor pentru ridicarea castrului și a coloniei a fost adusă din vecinătatea Sănduleștiului⁷⁴!

Proprietare vechi ale Sănduleștiului au fost, în evul mediu, familiile Jărai și Peterdi, sau Szentmihályfalvi (în secolul al XV-lea)⁷⁵.

Despre trecutul mai apropiat al Sănduleștiului același autor afirma din nou, cvasi-tendențios, că el a fost, nu numai în secolul al XIV-lea, “o comună catolică, adică maghiară, dar și acum o sută de ani <deci pe la 1789!> a fost sat pur unguresc”, iar despre români considera că ei “s-au așezat acolo pe îndelete și așa de tare s-au înmulțit, că maghiarii constituie numai o treime a locuitorilor săi”⁷⁶, ei fiind în 1889 unitarieni, ceea ce însemna că impactul reformei bisericești a fost în zonă extrem de puternic și cu efecte îndelungate!

Afirmația respectivă conținea cel puțin neadevărul că pe la 1789 satul era integral maghiar, pentru că în conscripția lui Inochentie Micu Klein din 1733 se consemna existența în localitatea mixtă menționată a unui preot unit, *popa Todor*, care păstora 25 familii greco-catolice, ceea ce corespundea unui număr de cel puțin 120-130 de suflete, comunitatea în cauză beneficiind și de o biserică⁷⁷, despre care în *Șematismul* din 1900 se afirma că era ctitorie veche și că ar fi datat din 1702⁷⁸!

Dar să revenim la trecutul propriu-zis medieval al așezării.

Importanța Sănduleștiului în evul mediu transpare din vestigiile bisericești păstrate acolo, toate bisericile sale datând, cu probabilitate, dinaintea reformei religioase.

Cea mai veche biserică a existat pe vârful dealului din marginea de sud-est a satului, unde s-a aflat cimitirul unguresc care, după tradiția locului, a fost biserică a trei sate din jur, dintre care două, “Pardé” și “Kovácssteluk”⁷⁹, dispărute, distrugerea acestora datorându-se, probabil, năvălirii tătarilor în 1241⁸⁰.

Biserica aceasta a fost cel puțin de factura bisericii devenită ulterior unitariană, din Săndulești, prezentând elementele arhitecturale ale unei biserici romanice de secol XIII, respectiv o absidă semicirculară și o rozetă în același stil⁸¹.

Portalul acestei biserici, cea de-a doua din Săndulești, este cel vechi, al bisericii dispărute⁸², după același autor.

⁷⁴ Orbán 1889, p. 400.

⁷⁵ Orbán 1889, p. 397.

⁷⁶ Orbán 1889, p. 398.

⁷⁷ Bunea 1900, p. 305.

⁷⁸ Șematismul 1900, p. 590.

⁷⁹ Orbán 1889, p. 398-399.

⁸⁰ Orbán 1889, p. 399.

⁸¹ Orbán 1889, p. 399.

⁸² Orbán 1889, p. 399.

Cea de-a treia biserică din Săndulești era datată de către Orbán Balázs în secolul al XV-lea, pe baza detaliilor de arhitectură⁸³, contestând totodată faptul că biserica le-ar fi aparținut românilor de la început: “Această biserică este în prezent, pe mâna românilor, dar n-a fost construită de ei, deoarece în timpurile precedente acestui secol la români nu erau în obișnuință bisericile de piatră”⁸⁴, ceea ce nu este decât o interpretare liberă și nu o afirmație cu bază documentară!

Oricum, se poate admite, pe bază documentară indirectă, faptul că, *cel puțin de la 1702*, această biserică le-a aparținut românilor!

Ioana Cristache-Panait și în general istoriografia românească actuală consideră biserica din Copăceni ca un “lăcaș românesc”, coborându-i datarea dincolo de anul 1702, tot în secolul al XV-lea, ca și Orbán Balázs, căruia-i corecta sensibil aserțiunea: “*Însuși Orbán Balázs nu putea fi convins de cele spuse, căci la câțiva pași de Săndulești, pe coasta dinspre Petrești a Cheilor Turzii, se vedeau bine, în vremea sa, urmele mănăstirii românești de aici ... atestată în 1417 și de care istoricul maghiar Csánki Dezső avea cunoștință. Spre răsărit de Turda, urmând firul apei, putea vedea biserica românească din Tritenii de Jos, cu absida pătrată, iar spre sud-vest, pe frumoasa vale a Arieșului, ctitorită de cneazul Stanislav de la Lupșa*”⁸⁵.

Înălțarea ei poate fi atribuită nobilimii mici locale românești din satele din împrejurimile Cheilor Turzii, care își va fi adus aportul militar în campaniile militare antiotomane din timpul voievodului Iancu de Hunedoara.

Date documentare interesante despre această biserică furnizează și *Rațiunile* sale parohiale din anii 1864-1867, păstrate la Direcția Arhivelor Naționale a Județului Alba⁸⁶.

Despre vechimea monumentului în cauză se consemnează următoarele: “*Biserica de pétra radicata înainte de ani 1702 cumu amu aflatu unu altu valeatu deasupra sverei cei mici de->a dreapta oltarului, acumu in paretii crepata, spre ruina pornita*”⁸⁷.

Este deci evident că vechimea bisericii se data înainte de 1702, după un *an mai vechi* gravat, probabil cu chirilice, pe care preoții- parohi ai așezării nu-l mai știau citi!

Vechi trebuie să fi fost și pristolul de piatră al lăcașului: “*Pristolu de pétra in quadratu cioplitu, nietedu, bunu*”⁸⁸, care se păstra așadar în bune condiții, fiind utilizabil în continuare.

⁸³ Orbán 1889, p. 399.

⁸⁴ Orbán 1889, p. 399.

⁸⁵ Panait 1974, p. 87.

⁸⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868

⁸⁷ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

⁸⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

Contemporană cu prestolul va fi fost și “masa barbatiloru de pétra, in <quadra>tu cioplita, nieteda”⁸⁹, aflătoare în biserică.

O altă valoare deosebită a bisericii o constituia pavimentul din țigle romane, cu totul asemănător celui specificat anterior ca existent în fosta biserică de lemn din Copăceni.

Iată cu câtă considerație și mândrie era consemnată prezența sa în biserica din Săndulești: “*Area Basericei e podita cu Caramidi Romane scósá dein Canalulu strabunului nostru Imperatore Romanu nemuritoriul Traianu, prein care au dusu apa la oaste in cetatea sa zidita la Turda. Despre adevarulu Istoriei acestei și fostulu odinióra parocu in Coppandu dupa aceia in ani <I>830-<I>831 V<ice> Rectoru la seminariulu dein Blasiu Leontie Ramontiai iubitu alu meu Taica dulce in tronu publicu frumosu la Turda in anu <I>824 in fiintia de fatie, Marimei Sale D. Prepositu Vasile Ratiu pe atunci protopopulu Turdei, ca acieste cuvinte si<->au inceputu opulu seu in versuri*

*Lucru greu si incurcatu
Mie'n visu s<->a arátatu
Asta nópte candu dormeamu
A fi rapitu ma' vedém
Langa Turda nu departe.
La unu locu ce<->i diçu Cetate.
Locu nietedu si drágostos
Locu siésu veselu si frumosu
Unde o data Trajanu
Vrendu sa<->si plíneasc-a l seu planu
Cu a sa oaste Rumleneasca
Dacia s<->o stapaneasca
Spre a oastei astamparare
Sápa' un riu intru care
Adus-a apa dein cheie
Ca dein ie oaste sa bee
Care cineva de n<->aru create
Cearce, ca semnu sa vede”.*

Aceeași mână care a redactat textul a adăugat: “*Semnulu e Canalulu l<ui> Traianu*”.

Însemnarea, datată în 21 martie 1867, i se datora preotului paroh al Sănduleștiului, Ioan Ramonțiai, care semna cu un aer nobiliar, de sorginte latinească, oricum latinizantă: *Ioane de Ramontia m. p./ locale Parocu*, fiu al lui Leonte Ramonțiai, care a fost, cum s-a observat anterior, și paroh al

⁸⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. 1772/1868.

Copăceniului, pe la 1810-1829⁹⁰, înainte de 1830, când a devenit vicerector al Seminarului din Blaj, după cum afirma fiul său Ioan Ramonțiai.

Ioan și Leonte puteau fi, la rândul lor, nepotul și fiul aceluiași Ioan Ramonțiai, amintit ca paroh al Copăceniului prin 1800-1810⁹¹.

Ioan Ramonțiai al II-lea a avut, conform *Șematismului* din 1900, o păstorire îndelungată la Săndulești, el exercitându-și funcția de paroh, acolo, între 1835 și 1886, pentru ca din 1887 să fie urmat, până în 1899, de Romul *Romonțan*, sau Ramonțiai, cu probabilitate fiul său, și se poate constata în ce-l privește alegerea intenționată, de către părintele său, a unui nume curat roman, pentru acest slujitor al altarului, nume care ilustrează în plus cultul pentru antichitatea romană a acestei familii de preoți români transilvani, atestați de la începutul secolului al XVIII-lea.

Desigur tatăl său, Leonte Ramonțiai, este un personaj dintre cele mai interesante.

Pot fi făcute apropieri între acesta și un alt membru al familiei Ramonțiai, cunoscut dascăl al Blajului, deși numele lor sunt diferite, este vorba despre Grigore Ramonțiai⁹².

Nu numai numele celor două personaje din urmă par diferite, ci și biografiile lor, deși apar unele similitudini existențiale, pentru că despre Grigore Ramonțiai se știe, conform cercetării întreprinse de Nicolae Comșa, că s-ar fi născut la Comșești, județul Cluj, că ar fi făcut studii secundare la romano-catolicii din Cluj, absolvind studiile teologice la Blaj, pentru ca apoi, în 1822-1923, să fie "magister principiorum", în 1823-1826 profesor la sintaxiști, în 1826-1827 să fie profesor de poezie⁹³, iar în anii 1827-1829 să îndeplinească funcția de vicerector al seminarului din Blaj⁹⁴.

Deoarece biografiile celor doi, Leonte și Grigore Ramonțiai, par mai degrabă deosebite, la ora actuală, fără o adâncire documentară a existențelor lor, admitem teoretic, deși amândoi au fost poeți și amândoi au îndeplinit, unul după altul, al doilea în 1827-1829, iar celălalt în 1830-1831, funcția de vicerector al seminarului din Blaj, până la proba contrarie, că ei sunt persoane diferite, ceea ce sporește la doi numărul membrilor cu veleități poetice ai familiei Ramonțiai, din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Ceea ce este deosebit de semnificativ în legătură cu versurile compuse de către Leonte Ramonțiai, prin care preamărea faptele strămoșilor noștri romani, respectiv edificarea noii Dacii, este nu numai faptul că el a lăsat în manuscris urmașilor săi, versurile, ca o moștenire de preț și fiul său Ioan Ramonțiai s-a

⁹⁰ Șematismul 1900, p. 585.

⁹¹ Șematismul 1900, p. 585.

⁹² Comșa 1940, p. 61.

⁹³ Comșa 1940, p. 61.

⁹⁴ Comșa 1940, p. 61.

arătat a fi demn de moștenirea lăsată, pentru că preotul în cauză a crezut de cuviință să transcrie versurile respective în registrul cu evidențele anuale ale parohiei din Săndulești, ci și faptul că primul a încercat să-și facă cunoscută creația literară dincolo de hotarele Sănduleștiului, citindu-și poezia (care era desigur mai amplă decât fragmentul recopiat în 1867) în cadrul unei manifestări publice românești care a avut loc la Turda în 1824, cu participarea protopopului de atunci al locului, Basiliu Rațiu de Nagylak⁹⁵, care și-a exercitat acolo funcția amintită între 1819 și 1824, personaj în cazul căruia observăm aceeași tendință de latinizare a numelui și de afișare a nobleței ca și în cazul lui Ioan de Ramonția, care cu siguranță a fost un adevărat protector și model pentru Leonte Ramonțiai.

Înainte de Leonte Ramonțiai, care își fi va compus versurile prin 1824, transcrise de fiul Ioan Ramonțiai, se extaziase de vestigiile romane din zona Turdei o altă personalitate a culturii românești moderne incipiente, Moise Nicoară, care a vizitat locurile în 1810.

Îl impresionaseră urmele drumului roman și mai ales cele ale apeductului de la Copăceni. Realizarea lor o lega tot de numele întemeietorului Daciei romane, împăratul Traian.

Textul său, adresat lui Petru Maior, are mlădieri preromantice, denotând un veritabil extaz în fața vestigiilor antice. “Însă săltarea inimii când am sosit la *Calea lui Traian părintelui nostru!*”⁹⁶.

Vestigiul roman următor pe care l-a vizitat a fost apeductul din zona Copăceniului și Sănduleștiului: “*Mi-a descoperit canalul de la Torda de carele întrebând mulți acolo, nimenea nu mi-a știut spune ceva afară de un preavoitor de bine al D-tale Demeter protopopul, după a cărui îndreptare am și mers mai târziu la Copand, spre vederea țeglelor din canal scoase, cu care biserica de acolo podită e. Forma lor de a elor de astăzi, prin mărime, și lățimea lungimei cumplit asemenea se deschilenește, iară forțimea lor vrednică de mirat. Însuși oamenii de acolo nu știau spune, de unde și cum au venit la biserică. Cu Demeter de două ori am grăit ... Inscripții în unele locuri s-ar vut afla dar nici scoposul meu nu era acela, la carele gătiri nu aveam, nici timpul nu mă lăsa ... M-am suit pe locul canalului, pe un lat au coastă de deal ... Plecarăm la Turda ... În pratul lui Traian am ajuns. Câtă izvorâre de desfătăciune*”⁹⁷.

Din relatarea concisă, de călătorie, a lui Moise Nicoară reținem doar faptul că George Demeter, protopopul de atunci al Turdei (el a îndeplinit funcția respectivă între anii 1806 și 1814⁹⁸) fusese în măsură să-i dea explicații mulțumitoare în legătură cu vestigiile antice care-i stârniseră curiozitatea și de

⁹⁵ Șematismul 1900, p. 69.

⁹⁶ Bărbulescu 1994, p. 285.

⁹⁷ Bărbulescu 1994, p. 285.

⁹⁸ Șematismul 1900, p. 592.

a-i recomanda să viziteze biserica din Copăceni, ca veritabil obiectiv turistic al vremii, ceea ce putea însemna că el avea știință, cu probabilitate, despre observațiile științifice desfășurate în zonă de către Csipkés Elek, de exemplu, care redactase un interesant manuscris⁹⁹, sau din alte surse, frecventate, putem crede, în mod curent în mediul intelectual românesc al Blajului sau în zona Turdei.

De asemenea este interesant de memorat faptul că la data respectivă locuitorii Copăceniului, inclusiv păstorul lor spiritual care era atunci, se pare, Ioan Ramonțai, cu probabilitate recent introdus în funcție, *nu știa nimic despre momentul includerii țiglelor romane în pavimentul bisericii locale, ceea ce însemna că faptul se petrecuse într-un trecut nu prea apropiat*, oricum mai îndepărtat de ultimii 50 de ani, deci înainte de 1760, ceea ce însemna chiar înaintea păstoririi preotului Petru, amintit anterior, care a activat pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ceea ce, trebuie să recunoaștem, împinge momentul pavimentării bisericii respective cu țigle romane înspre momentul reconstrucției bisericii de lemn din Copăceni, prin 1738-1739! Astfel, mărturia lui Moise Nicoară capătă o însemnătate deosebită în contextul discuției pe care o inițiază studiul de față.

Analizând mai aprofundat problematica prezenței tegulelor romane în cele două biserici din Copăceni și Săndulești, suntem conștienți de faptul că ar trebui să găsim un element comun al istoriei lăcașurilor amintite, care să explice ambele cazuri.

Două explicații teoretice s-ar putea da la ora actuală, bazate doar pe intuiție:

1. Ori este vorba, în cazul lor, despre o simplă imitație, în sensul că locuitorii din Copăceni au putut prelua exemplul celor din Săndulești, a căror biserică era mai veche, ori în 1738-1739, când și-au reconstruit biserica, până în 1810, ori înainte de prima dată menționată.
2. Ori practica aceasta a fost mai amplu răspândită în zona Turdei, în vremurile mai îndepărtate, dată fiind multitudinea vestigiilor antice conservate acolo, practica respectivă putând coborî în timp chiar până în secolul al XV-lea, când a fost construită biserica din Săndulești, pavimentele din tegule romane putând fi în acest caz reminiscențe ale unor obișnuințe și soluții constructive medievale, cu posibile utilizări domestice chiar, ceea ce ar presupune relativa contemporaneitate, îndepărtată în timp, a monumentului din piatră din Săndulești cu fundația din blocuri din piatră, talpa și pavimentul ceramic ale bisericii din Copăceni.

Asupra aspectului respectiv se mai poate desigur medita și, probabil, corelarea acestui gen de informații cu altele de același tip va contribui la

⁹⁹ Bărbulescu 1994, p. 285.

conturarea unei explicații mai sigure, pentru că, așa cum se știe, există o serie de alte monumente bisericesti transilvane, nu doar românești, în care au fost încorporate materiale de construcții, în special dale sau blocuri din piatră, altare votive, stele, edicule, elemente de plastică arhitecturală etc., cu sau fără inscripții, datând din epoca romană.

Motivația introducerii tegulelor în pavimentul bisericilor a fost cu siguranță *primordial utilitară* dar, cel puțin la începutul secolului al XIX-lea, faptului respectiv i se asociază o conotație de mândrie pentru trecutul îndepărtat al românilor. Pe acest fond, al mândriei față de înaintași, tegulele romane din cele două biserici devin în 1864-1868 elementele de mare valoare ale acestora, fiind înregistrate între bunurile parohiale, printre odăjdiile și vestmintele bisericesti, ceea ce însemna că așezarea în interiorul sfințit al lăcașului de cult le-a conferit sacralitate. Sub acest aspect, se poate crede că, în mentalitatea preoților educați ai celor două parohii, din secolul al XIX-lea, ele erau, într-un fel, relicve ale creștinismului primitiv, originar.

Dar pentru a reveni la titlul studiului de față, la existența unui mit al întemeietorului de țară Traian, printre români, la începutul secolului al XIX-lea, semnele pot fi regăsite atât în textul lui Moise Nicoară din 1810, amintit anterior, cât și în versurile lui Leonte Ramonțiai, din 1824, el fiind deja amplificat în contextul însemnării din 1867 a lui Ioan Ramonțiai.

Procesul configurării și proliferării unui mit cum este cel al întemeietorului Traian merită desigur a fi studiat și detaliat. Studiul de față nu este decât o contribuție restrânsă, care oglindește proliferarea lui în intervalul 1810-1867, nutrit fiind de mulțimea și varietatea vestigiilor romane din zona vechii Potaise.

Și apoi, relevarea procesului îndelungat și complex al constituirii unui mit poate fi un semnal de atenționare a celor care, dintr-o dorință de modernizare exagerată, au pornit un veritabil asalt de demitizare a istoriei. Este desigur ușor să demitizezi, mai ales dacă ignori strădaniile îndelungate și complexe de constituire a miturilor.

Mai ales din preajma instituirii dualismului austro-ungar și după aceea mitul descendenței ilustre din romani a românilor, adeseori contopit cu un veritabil cult păstrat peste veacuri pentru figura impunătoare a împăratului Traian, ca ilustru înaintaș al românilor, ctitor de țară și întemeietor de neam, avea cu siguranță conotații precise în contemporaneitate, constituia o modalitate de mobilizare a națiunii române transilvane atât în existența sa de zi cu zi, cât și în lupta politică, revendicativă de drepturi naționale.

Preoții români din zona Turdei aveau, cum s-a văzut, cunoștințe de istorie a românilor și desigur a romanilor, pe care le vor fi împărtășit și credincioșilor.

GABRIELA MIRCEA, IOAN MIRCEA

**Der Trajan Mythos als Landes- und Volksgründer im Bewusstsein
der Rumänen in der Umgebung von Turda**

(Zusammenfassung)

Diese Studie versucht die Erklärung und die Datierung der Bepflasterung der gewesenen griechisch-katholischen Kirche aus Copăceni und Săndulești mit römischen Steinen, wie auch die Hervorhebung der historischen Wurzeln der Tradition der Deszendenz der Rumänen von den Römern, implizit auch die Betrachtung Trajans als ein Gründer von Land und Volk anhand der Ideen aus den Versen des Pfarrers aus Copăceni zu erörtern. Das im Jahre 1824 entstandene Gedicht wurde von seinem Sohn, Ioan Ramonitai, Pfarrer in Săndulești mit Hochpreisung in die kirchlichen Inventare der Jahre 1864-1868 eingetragen.

(Übersetzer: Valentin Todescu)

Abrevieri bibliografice

Bărbulescu 1980	- Mihai Bărbulescu, <i>Evoluția cercetărilor privind Potaissa</i> , II, 1980
Bărbulescu 1994	- Mihai Bărbulescu, <i>Potaissa. Studiu monografic</i> , Turda, 1994.
Bodea 1943	- Cornelia Bodea, <i>Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a Românilor din Banat și Crișana</i> , Arad, 1943.
Bunea 1900	- Augustin Bunea, <i>Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)</i> , Blaj, 1900.
Comșa 1940	- Nicolae Comșa, <i>Dascălii Blajului</i> , Blaj, 1940.
Cristache-Panait și Daia 1974	- Ioana Cristache-Panait, Marinela Daia, "Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)", în <i>RMM</i> , 1974, nr. 2.
DANJA, FMRUB, C	- Direcția Arhivelor Naționale, Județul Alba, Fond <i>Mitropolia Română Unită Blaj, Consistoriu</i>
Entz 1996	- Entz Géza, <i>Erdélyi építészek a 14-16. Században</i> , Kolozsvár, 1996.
Léstyán 2000	- Léstyán Ferenc, <i>Megszentelt kövek a középkori erdélyi püspökség templomai</i> , I, Gyulafehérvár, 2000
Orbán 1889	- Orbán Balázs, <i>Torda város és környéke</i> , Budapest, 1889.
Popa 1932	- Atanasie Popa, "Biserica de lemn din Copăceni (jud. Turda)", în <i>ACMIT. 1930-1931</i> , 1932
Porumb 1998	- Marius Porumb, <i>Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII</i> , București, 1998.
Suciu 1976	- Coriolan Suciu, <i>Dicționar istoric al localităților din Transilvania</i> , I-II, București, 1976.
Șematismul 1900	- <i>Șematismul Veneratului Cler al Archievesei Metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900 de la santa Unire 200</i> , Blaș, 1900.